

A Study of the Sound Changes in Surabadi Commentary (Tafsir-e Surabadi) According to the Konya Manuscript

Akram Sadat Haji
Seyyed Aghaei¹

Assistant Professor, Academy of Persian
Language and Literature, Tehran, Iran.

Abstract

In-depth study into the works of ancient scholars indicates that significant number of words in the Persian language have evolved over the past centuries and have changed in such a way that they have become akin to other words and remained hidden from sights of scholars. This paper explains and conveys a range of words in the Surabadi commentary (from the Konya manuscript) that have experienced sound changes and have become akin to other words in both terms of pronunciation and spelling, which has led to their absence in current Persian dictionaries. The Surabadi commentary written by Aboubakr Atiq Nishaburi dates back to around 470 to 480 Hijri; and contains a significant number of ancient vocabularies and terms, in addition to evolved words of the Persian language, some of which are not found in other Persian poetic and prose works. In this regard, this book is considered as one of the most valuable works in the field of linguistic and lexicological studies. Words that are discussed in this study consist of: āz, oskhūn, aškipâ, batard, xoš, nigaristan, vāy, In this study, each of these words is categorized according to their individual phonetic processes.

Keywords: Surabadi Commentary (Tafsir-e Surabadi), Aboubakr Atiq Nishaburi, Persian language, Sound Changes.

1. seyyedaghaei1985@gmail.com (Corresponding Author)

How to cite: Haji Seyyed Aghaei, A. (2025). A Study of the Sound Changes in Surabadi Commentary (Tafsir-e Surabadi) According to the Konya Manuscript. *Language and Linguistics*, 21(41), 279- 302. doi: [10.30465/lsi.2026.52513.1821](https://doi.org/10.30465/lsi.2026.52513.1821)

1. Introduction

Persian Qur'anic exegeses constitute a rich corpus for the study of the Persian language and literature. This is because, first, the exegetes' religious beliefs, and second, their meticulousness and attentiveness to nuances, resulted in highly deliberate choices of Persian equivalents for Arabic lexical items. A number of the authors and scribes of these works, influenced by the regional varieties of their spoken language, incorporated into the written text many words and pronunciations that were common in their vernacular. Among such exegeses is the Tafsīr-i Surābādī, which contains a substantial number of archaic lexemes and constructions, as well as evolved forms of Persian words, some of which do not occur in other Qur'anic exegeses or in the wider body of Persian verse and prose. Moreover, traces of the exegete's, translator's, or scribe's dialect—together with distinctive linguistic features—are evident throughout the text. For these reasons, the book is regarded as one of the most valuable sources for research in Persian linguistics and lexicology.

Research Question(s)

Based on the objectives of the study, the following research questions were formulated:

1. Within which major categories of Persian phonological processes (e.g., epenthesis, elision, etc.) do the phonological changes identified in the Tafsīr-i Surābādī (Konya version) fall?
2. Do the evolved or altered lexical items appear in other Persian sources or encyclopedias?

2. Literature Review

Since the identification and introduction of the early manuscripts of Surabadi's Tafsir, this work has attracted sustained scholarly attention in various forms—such as selections, abridgements, facsimile editions, and critical editions. The earliest publications focused primarily on the narrative sections of the commentary, including the story of Joseph and Zulaykha and the Quranic narratives (Mahdavi, 1968). The publication of the Translation and Stories of the Quran based on the Torbat-e Sheikh Jam manuscript redirected scholarly attention toward the linguistic and translational layers of the work (Mahdavi & Bayani, 1959), while Sabaghian's Lexicon of the Translation and Stories of the Quran laid the groundwork for lexical research on this text (Sabaghian, 1989). The codicological and linguistic significance of Surabadi's Tafsir was further underscored by the facsimile publication of the fully vocalized manuscript and by Khanlari's emphasis on its value for historical studies of the Persian language (Khanlari, 1974). In subsequent

decades, Saeidi Sirjani's critical edition—based on the collation of multiple manuscripts—represented a major step toward access to a relatively comprehensive version of the tafsir. Nevertheless, the absence of an introduction, indices, and analytical lists has continued to leave a significant research gap, particularly in the domains of language and vocabulary (Sirjani, 2002).

In recent years, academic papers and theses have increasingly focused on particular elements, including interpretive methods, rhetorical features, specific grammatical constructions, or chosen lexical items (Aali Abasabad, 2011; Resalatpanahi et al., 2021). However, these studies are largely fragmented and limited in scope. To date, no independent and comprehensive study has examined the linguistic characteristics of Surabadi's Tafsir in an integrated manner across phonological, morphological, syntactic, and lexical levels. Consequently, despite the distinguished position of this tafsir in the history of Persian prose, a systematic analysis of its language remains a major gap in Quranic studies and in the historical linguistics of Persian.

3. Methodology

The present research falls into the category of descriptive–analytical studies, conducted through a documentary (library-based) approach. Combined with intratextual analysis. Data collection was carried out through library research and note-taking. In the present study, the lexical items and their phonetic forms in the Konya version of the Tafsīr-i Surābādī were first accurately described. Subsequently, through analysis of these data and comparison with the standard or more archaic forms—drawing on other archaic Persian texts when necessary—the phonological rules and processes underlying these developments were identified and explicated.

4. Discussion

The findings of this study reveal that Surabadi's Tafsir (Konya manuscript) reflects systematic patterns of phonological change in early Dari Persian, realized through processes such as consonant insertion and deletion, shifts in consonantal quality, and transformations within the vowel system. Phenomena including the insertion of nasal consonants, deletion of /t/ in complex consonant clusters, deletion or weakening of /n/ accompanied by the transfer of nasality, and the loss of hamza in loanwords are consistent with evidence from other early texts and rule out any interpretation of these forms as random or accidental. Vowel strengthening and reduction, along with consonantal alternations such as palatalization and devoicing, point to a broader linguistic tendency toward reducing phonological complexity and

lightening syllable structure. The emergence of phonetic ambiguity in certain forms appears to have prevented the stabilization of some of these patterns in later Persian. Overall, the results demonstrate that Surabadi's Tafsir constitutes a reliable linguistic source for reconstructing the phonological developments of Dari Persian, and they underscore the necessity of systematic linguistic studies based on the early manuscripts of this text.

5. Conclusion

From the description of the phonological transformations observed in the lexical items examined in the Tafsīr-i Surābādī, two key findings emerge:

1. The evolved forms occur exclusively in texts written in Dari Persian and have left no trace in contemporary Persian. This indicates that these phonological processes, likely due to the ambiguity they introduced into communication and their potential for confusion with similar lexemes, were unable to become stabilized within the linguistic system and were ultimately eliminated.
2. Despite their occurrence in several credible archaic texts, these lexical items have remained unnoticed by lexicologists and scholars of Persian linguistics.

بررسی برخی تحولات آوایی در تفسیر سوراآبادی بر مبنای نسخه قونیه

اکرم السادات حاجی سیدآقایی | استادیار، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران

چکیده

با مطالعه دقیق بخش‌هایی از آثار گذشتگان درمی‌یابیم که بسیاری از واژه‌های زبان فارسی، طی سده‌های گذشته، دستخوش تحولاتی بوده و به‌گونه‌ای تغییر یافته که به لغت دیگری شباهت پیدا کرده و از چشم محققان پنهان مانده است. این نوشتار به بیان و توضیح تعدادی از لغات تفسیر سوراآبادی (از نسخه قونیه) می‌پردازد که مشمول تحولات آوایی شده و از نظر تلفظ و شکل ظاهری به کلمه دیگری شباهت پیدا کرده، و در نتیجه در فرهنگ‌های موجود فارسی ضبط نشده است. تفسیر سوراآبادی نوشته ابوبکر عتیق نیشابوری در حدود ۴۷۰ تا ۴۸۰ ق تالیف شده و حاوی تعداد زیادی لغات و ترکیبات کهن و نیز واژه‌های تحول‌یافته زبان فارسی است که بعضی از آنها در دیگر آثار منظوم و منثور فارسی دیده نمی‌شوند و از این نظر، این کتاب یکی از ارزشمندترین آثار در پژوهش‌های زبان‌شناسی و واژه‌شناسی است. نمونه‌هایی از واژه‌های مورد نظر در این نوشتار عبارتند از: آز، اسخون، اشکیپا، بترد، خوش، نیگریستن، وای ... در این مقاله هر کدام از این لغات ذیل فرآیند آوایی خاص خود دسته‌بندی شده است.

کلیدواژه: تفسیر سوراآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری، زبان فارسی، تحولات آوایی

۱- مقدمه

تفسیرهای فارسی منبعی سرشار برای زبان و ادب فارسی است. زیرا در درجه اول اعتقاد مذهبی و سپس دقت و نکته‌سنجی مفسران سبب شده، انتخاب الفاظ فارسی در برابر کلمات عربی با دقت فراوان همراه باشد. تعدادی از مؤلفان و کاتبان این متون، تحت تأثیر گونه محلی زبان خویش، بسیاری از کلمات و تلفظ‌هایی را که در گفتارشان معمول بوده است، وارد متن مکتوب نموده‌اند. از جمله این تفاسیر، تفسیر سورآبادی است که حاوی تعداد زیادی لغات و ترکیبات کهن و نیز واژه‌های تحول‌یافته زبان فارسی است که بعضی از آنها در کتب قرآنی و در دیگر آثار منظوم و منثور فارسی دیده نمی‌شوند، درضمن ردپای لهجه مفسر یا مترجم یا کاتب همراه با اختصاصات زبانی ویژه‌ای در این متن دیده می‌شود و از این نظر، این کتاب یکی از ارزشمندترین آثار در پژوهش‌های زبان‌شناسی و واژه‌شناسی است.

نکته شایان توجه پوشیده ماندن تعدادی از لغات این متن (به‌ویژه واژه‌های تحول‌یافته آن) از چشم محققان است. در این نوشتار ما به بیان و توضیح تعدادی از لغات تفسیر سورآبادی (از نسخه قونیه)^۱ می‌پردازیم که مشمول تحولات آوایی شده و از نظر تلفظ و شکل ظاهری به کلمه دیگری شباهت پیدا کرده‌اند.

در این گفتار نخست فرایندهای آوایی را آورده و در ذیل هر فرآیند آوایی، موارد مشمول را به ترتیب الفبایی و با ذکر شماره آورده در صورت لزوم جمله را نیز نقل کرده‌ایم. در مواردی که ضرورت داشته، تصویر برخی کلمات و یا عبارات را از نسخه عکسی تفسیر سورآبادی در پانویست آورده‌ایم. در نقل شواهد از نسخه، حروف پ، چ، ژ، گ، به صورت متداول، و ذال معجمه «دال» نوشته شده‌اند. همچنین شایان ذکر است که نگارنده برای کشف قوانین حاکم بر برخی واژه‌های تحول‌یافته متن، از واژه‌های بعضی متون کهن دیگر- که قواعد آوایی یکسانی بر آنها و واژه‌های مورد نظر حاکم بوده است - بهره گرفته است. در شواهد، نسخه قونیه با نام «سورآبادی (۱)» و متن چاپی سعیدی سیرجانی با نام «سورآبادی (۲)» از هم متمایز شده است.

۲- فرایندهای آوایی

تحولات آوایی مورد بررسی در این متن، شامل دگرگونی‌های صامت‌ها (مانند درج، حذف ...) و همچنین تغییرات مصوت‌ها (از جمله کشیدگی و کوتاه‌شدگی) است که دسته‌بندی شده‌اند.

۱. نسخه قونیه، نسخه‌ای است در شش جلد که اصل آن در قونیه، موزه مولانا به شماره‌های ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵ محفوظ است تاریخ کتابت اولین جلد، ۲۲ صفر ۷۲۳ هجری و تاریخ کتابت جلد ششم، یکشنبه ۱۱ صفر ۷۲۵ هجری است. مواردی که در این نوشتار ثبت شده مربوط به سوره‌های اعراف تا مریم است.

۱.۲. تحولات مربوط به صامت‌ها

۱.۱.۲. درج صامت (/ / اضافه)^۱

۱.۱.۱.۲. درج انسداد چاکنایی در ابتدای کلمه:

«اسخون» به جای «سخون»:

نبود اسخون ایشان و خواندن ایشان چون بدیشان آمد عذاب ما إِلَّا أَنْ قَالُوا إِنَّا
كُنَّا ظَالِمِينَ: مگر آنک گفتند بدرستی که بودیم ما استمکاران بر تن خویش
(سورآبادی (۱)، گ ۱۶۱ رو)،

ترا وصیت همی کنم نگر که به سخن وی فریفته نشوی و اسخون وی نپذیری،
در دین وی نشوی از پس مرگ من» (همان، گ ۱۷۵ پشت)،
گفت «نه تو آنی که ما ترا از راه برگرفتیم وَ تَرَا به نان پاره خویش بی‌روردیم،
کنون این چیست اسخون است که تو همی گویی؟» (همان، گ ۱۸۹ رو).

اسخون در هیچ فرهنگی ثبت نشده است.

۲.۱.۱.۲. اضافه شدن «ر»:

۱- «برگرفتن» به جای «برگفتن»:

مراد از این اَنْبَاء برگرفتن معایب ایشانست خلق را و تا بدانند که خدای تعالی
نهان ایشان می‌داند و رَسُول را خبر می‌کند (همان، گ ۲۷۵ پشت)؛

۲- «دیگران» به جای «دیگران» (همان، گ ۲۶۴ رو).

۲ غیراشتقاقی در این بافت‌ها مشاهده می‌شود: بافت پس از مصوت (کوتاه یا بلند)، بافت پس
از صامت لثوی و دندانی و تیغه‌ای (صادقی، ۱۳۸۴: ۱-۱۶).

1. insertion

۳.۱.۱.۲. اضافه شدن «د» پس از «ر»

«بترد» به جای «بتر»: پلیدی هر چند بیش شورانی گنده تر و بترد بود (سورآبادی (۱)، گ ۲۸۴ پشت).

این فرآیند در تعدادی از متون کهن مانند تفسیر نسفی (کردکننده = کرکننده، ج ۱۳۹/۲)، تفسیر ابوالفتح رازی (گردگن موی = گرگن موی، ج ۱۱ / ۹۵) دیده می‌شود. (برای اطلاع از شواهد بیشتر و علت آن نک. حاجی سید آقایی، ۱۴۰۲: ۹۳-۱۰۹).

۴.۱.۱.۲. اضافه شدن «م» پس از مصوت بلند «و» (/ در قدیم: ̄o):

«گروم» به جای «گروه» (سورآبادی (۱)، گ ۱۷۵ رو).

در واژه «گروه» ابتدا h پس از مصوت بلند حذف و سپس m به آن اضافه شده است. این واژه در متن قرآنی دیگری نیز به کار رفته است: «گروم» (متن: کروم) به جای «گروه»، در ترجمه قوم (ترجمه قرآن ۵۵۶: ۱۳۵). گفتنی است که در برخی واژه‌های دیگر متون کهن شاهد پیدایش صامت غنة دولبی m پس از مصوت بلند هستیم؛ مانند:

«به نام حق» (= به ناحق) (نسفی، ج ۱ / ۲۸۳)؛

هزام (= هزار) (تفسیر قرآن مجید، ج ۱ / ۵۸۱).

در برخی شواهد نقل شده، ابتدا صامت پایانی از هجای فوق سنگین پایان کلمه افتاده، و سپس صامت غنه‌ای «m» اضافه شده است.

۵.۱.۱.۲. اضافه شدن صامت «ن / n» پس از مصوت بلند:

۱- «خرمان» به جای «خرما»: گفت هاند اغلال بندهای خرمان است (سورآبادی (۱)، گ ۳۹۳ رو)؛

۲- «زنان» به جای «زنا» (همان، گ ۳۶۱ پ) (درباره این تحول نک. صادقی، ۱۳۸۳: ۱-۹).

۶.۱.۱.۲. اضافه شدن «ن» در واژه «انسان»:

خدای تعالی انسان را نهی کرده بود از ماهی گرفتن روز شنبذ (سورآبادی (۱)، گ ۲۰۶ پشت)،

و انشان^۱ یعنی مخلصان شادی می‌کنند به نزول هر آیتی و هر سورتی (همان، گ ۲۹۳ پشت)، از پس انشان گروهی بد پدید آمد چون جهودان (همان، گ ۵۳۱ پشت). انشان (= ایشان) در ترجمه تفسیر طبری و تفسیر ابوالفتوح رازی دیده می‌شود (نک. صادقی ۱۳۸۵: ۳۵۳).

مراحل ابدال «ایشان» به «انشان» چنین است:

(صورت پهلوی) $awēšān \rightarrow ēšān \rightarrow eššān \rightarrow enšān$

۲.۱.۲. حذف صامت^۲

۱.۲.۱.۲. حذف صامت «ت» پس از صامت سایشی

در متن حاضر در چند کلمه، صامت t پس از سایشی‌های s , f , $š$ حذف شده است

الف - پس از «ش»

- ۱- «پنداشتم» به جای «پنداشتم» (سورآبادی (۱)، گ ۲۵۸ پشت)؛
 - ۲- «فریشگان» به جای «فریشگان» (همان، گ ۱۶۲ پشت، گ ۲۱۳ رو، گ ۲۵۹ رو، گ ۳۳۳ پشت)؛
 - ۳- «فرشگان» به جای «فرشتگان» (همان، گ ۲۴۶ رو)؛
 - ۴- «گشی» به جای «گشتی» (همان، گ ۲۵۰ رو)؛
 - ۵- «کشی» به جای «کشتی»: آفرینی از ما و برکتهای بر تو و بر گروهانی که با تواند از مؤمنان، یعنی در کشی تو و در پشت فرزندان تواند (همان، گ ۳۲۹ رو). برای حذف صامت t پس از $š$ در متون کهن، شواهدی می‌توان یافت. نمونه‌هایی از این حذف را می‌توان در واژه‌های زیر ملاحظه کرد:
- «پشها» به جای «پشتها»، در ترجمه «ظهور» (فرهنگنامه قرآنی، ج ۳/ ۹۸۸، قرآن شماره ۱۲۱)؛ «فریشگان» به جای «فریشگان»، در ترجمه «الملائكة» (همان، ج ۳/ ۱۴۱۵، قرآن‌های شماره ۱۵ و ۶۲ (سه مورد)، ۸۴؛ «کنشها» به جای «کنشها»، در ترجمه «صلوات» (همان، ج ۳/ ۹۳۶، قرآن‌های شماره ۶۱ و ۱۲۰).

۱. ظاهراً دونقطه هم در زیر «ن» آمده است.

2. deletion.

ب- پس از «ف»

۱- «گف» به جای «گفت»:

اهل مکه چون دیدند که عرب در دین محمد می‌آیند و دین وی هر روز قوی‌تر می‌گردد گفتند تدبیر کفایت شر او باید کردن پیش از آنکه کار از دست درگردد (سورآبادی (۱)، گ ۲۳۹ پشت، حاشیه)،

معنی «مُفلح» گفّه آمدست (همان، گ ۲۸۲ پشت)،

جواب گفّه‌اند ایشان را می‌باران پیوسته آرزو می‌کرد (همان، گ ۳۳۰ رو)؛

۲- «هفاد» به جای «هفتاد»:

برگزید موسی از قوم خویش هفاد مرد را مر هنگام‌گاه ما را (همان،

گ ۲۰۱ پشت)،

آن مر ایشان را میراث بود از هفتم‌پدر- و گویند از هفادم‌پدر (همان،

گ ۵۱۴ پشت).

ج- پس از «س»

۱- «ایساده» به جای «ایستاده» (همان، گ ۲۵۳ پشت)؛

تحول رخ داده در این کلمه، خلاصه شدن st به s است که در سه کلمه دیگر از این متن

دیده می‌شود: «بوسان» به جای «بوستان»: باغ و بوسانها (همان، گ ۳۹۲ پشت)؛ «فریستان»

به جای «فریستان» (همان، گ ۳۳۳ رو)؛

۲- «آنسی» به جای «آنستی»: واگر نه از بهر آنسی که ممکن بود که راست می‌گویید (همان،

گ ۳۷۴ پشت).

برای حذف صامت t پس از s در دیگر آثار کهن نیز، شواهدی می‌توان یافت.^۱

«دادسان» به جای «دادستان»^۲: جزا به عدل و دادسان داد (ابوالفتوح رازی: ج ۸/ ۱۳۲)؛^۳

«دسبانه» به جای «دستبانه»:

۱ ذکر این نکته گفتنی است که رشته واج st ابتدا به ss تبدیل و سپس به s مخفف می‌شود. کلمه «بسر» (= بستر) در *بستان/عارفین* (ص ۱۷۳) مرحله میانی این تحول را نشان می‌دهد.

۲ «دادستان» در پهلوی dādestān است، به معنی داد و داوری (مکنزی، ۱۳۸۳: ۶۰).

۳ مصححان در متن «داستان» آورده و «دادسان» را به حاشیه برده‌اند.

«دسبانه» به جای «دستبانه»: رسول الله جهت آن از خانه تو بازگشت که آن دسبانه نقره در دست تو دید و پرده بر در آویخته. فاطمه پرده را پاره کرد و دسبانه را به بلال داد (باخرزی، ۱۳۴۵: ص ۲۶)؛

«دسورنج» به جای «دستورنج»: چرا نه بروی افگندند دسورنجهائی از زر یا چرا نیامد با او فریشتگان همبر؟ (ترجمه و قصه‌های قرآن، ۱۳۳۸: ج ۲/ ۱۰۲۳).

در مورد دس (= دست) باید گفت توالی Ct (صامت صفیری + ت) خوشه ساخته و هجای فوق سنگین ایجاد کرده است، و می‌توان احتمال داد که، برای سبک شدن وزن هجا، و شکستن خوشه، صامت «t» از آن حذف شده است.

۲.۲.۱.۲. حذف «س»

«نشسته» به جای «نشسته» (سورآبادی (۱)، گ ۲۷۵ پشت).

۳.۲.۱.۲. حذف همزه:

«مسله» به جای «مسئله»:

مصطفی را صلی الله علیه هم این مسئله پرسیدند (سورآبادی (۱)، گ ۴۷۲ رو)،

اهل کتاب ایشان را گفتند که محمد را به سه مسئله تجربه کنید: مسئله روح و مسئله أصحاب کهف و مسئله ذوالقرنین. جواب مسئله روح در سورة سُبحان یاد کرده آمد و جواب مسئله ذوالقرنین درین سورة فروتر بیاید. این جواب مسئله اصحاب کهف است (همان، گ ۴۹۸ پشت).

در دوره‌های اول زبان فارسی که هنوز تلفظ همزه و عین در زبان فارسی جا باز نکرده بود ایرانیان غالباً کلماتی را که دارای همزه و عین بوده‌اند بدون همزه و عین تلفظ می‌کرده‌اند (نک. صادقی ۱۳۸۵: ۳۶۸). گفتنی است که برخی بر آنند که در عربی کلاسیک، حذف همزه کاملاً فصیح بوده و می‌گویند: نمیتوان فرض کرد که فقط صورت «مسئله» در عربی وجود داشته و به فارسی رسیده، بلکه صورت «مسله» هم در عربی کلاسیک رایج و صحیح بوده است و ممکن است همین صورت بدون تغییر به فارسی رسیده باشد. در واقع هر دو فرضیه عربی‌الاصل بودن صورت «مسله» (با حذف همزه در خود عربی و رسیدن آن به همین صورت به فارسی) و حذف همزه در فارسی در اثر صعوبت تلفظ را می‌توان به عنوان دو راه حل ممکن

درنظر گرفت (طیب‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۱۹-۱۲۰).^۱ مسله در چند برگ قرآن عظیم (ص ۵۴) و تفسیر قرآن پاک (متن عکسی، ص ۳۹، ص ۸۶) دیده می‌شود.

۴.۲.۱.۲. حذف «ن» بین دو مصوت:

«بازنداستندی» به جای «بازندانستندی»:

چنان بود که روز از شب بازنداستند از بسیاری ملخ (سورآبادی(۱)، گ ۱۹۳ رو)،

«بداستند» به جای «بدانستند»:

پسر وی عکرمه بن ابی جهل ازپس من درآمد مرا تیغی زد بر دوش، دست من فروبرید ... ازپس آن عکرمه را پرسیدند که «پدر ترا که افکند؟». گفت: «آنک من دست او را بیفکنم». بدین نشان بداستند که بوجهل را مُعاد بن عمرو افکند (همان، گ ۲۳۱ رو).

«داستن» به جای «دانستن» در برخی متون قرآنی دیده می‌شود:

«خبر فریشتگان من نداستمی» (تفسیر کیمبریج، ۱۳۴۹: ج ۲/ ۴۴)،

مشرکان این سخن بر جهل گفتند و بر سبیل جدل و استهزا، و خدای را همی‌نداستند (اسفراینی، ۱۳۷۴: ج ۲/ ۶۹۷).

۵.۲.۱.۲. حذف «ن» پس از مصوت بلند «آ» (/ در قدیم ā) و غنه شدن مصوت:

۱- «اسماها» به جای «آسمانها» (سورآبادی(۱)، گ ۳۳۹ رو)؛

۲- «ایشا» به جای «ایشان»: شما ایشا را نمی‌بینید (همان، گ ۱۶۶ پشت)،

چرا نبودند اهل مکه کی ایمان آوردندی تا سود داشتی ایشا (همان، گ ۳۱۵ پشت)؛

۳- «نشاهای خدای» به جای «نشان‌های خدای» (همان، گ ۱۹۱ پشت).

۱. دکتر علی‌اشرف صادقی درمورد «مسله» به فرض دوم اعتقادی ندارند و می‌گویند «مسله» در متون فارسی در همان زمان‌هایی به کار رفته که بقیة کلمات عربی باهمزه، غالباً باهمزه نوشته شده‌اند و به حذف آن معتقد هستند (اشاره شفاهی دکتر صادقی).

درباره حذف n باید گفت: «بعد از مصوت‌های بلند عنصر دندانی n به تدریج ضعیف و بعداً حذف شده، ولی ویژگی دماغی آن به مصوت قبل از خود منتقل شده است» (نک. صادقی، ۱۳۸۳: ۷).

۶.۲.۱.۲. حذف «ر»

- ۱- «اگه»^۱ به جای «اگر» (سورآبادی (۱)، گ ۲۰۱ رو)
 - ۲- «بزرگوار»^۲ به جای «بزرگوار» (همان، گ ۳۳۳ پشت)؛
 - ۳- «دکات»^۳ اسفل به جای «درکات اسفل» (همان، گ ۲۷۷ پشت)؛
 - ۴- «دینا»^۴ به جای «دینار» (همان، گ ۳۶۵ پشت)؛
 - ۵- «سروی»^۵ به جای سروری (همان، گ ۲۰۴ پشت).
- در شواهد فوق صامت /r/ پس از مصوت کوتاه و بلند و بین دو مصوت حذف شده است. شواهدی از حذف صامت [r] در تعدادی از کلمات فارسی و گویشی در دست است که نشان می‌دهد حذف [r] پس از مصوت (کوتاه و بلند) و میان مصوت‌ها روی می‌دهد. این شواهد در آثار معتبر و کهن ادبیات فارسی یافت می‌شود برای اطلاع از این شواهد نک. حاجی سید آقایی، ۱۳۸۷: ۷۵-۸۴).

۷.۲.۱.۲. حذف «ز» پس از مصوت کوتاه:

«ا» (= از):

آیات این سوره را به آیات سوره الانفال مقارب‌تر یافتیم آن را پس آن درآورديم (سورآبادی (۱)، گ ۲۵۱ پشت، حاشیه).

این حذف در تعدادی متون کهن مانند ترجمه تفسیر طبری، تفسیر نسفی و بستان/العارفین دیده می‌شود (برای اطلاع از شواهد بیشتر نک. حاجی سید آقایی، ۱۳۹۶: ۱۰۹-۱۲۱).

۱. حذف «ر» پس از مصوت کوتاه روی داده است.

۲. در «بزرگوار» -اگر گ را ساکن بخوانیم- با خوشه صامتی مواجهیم (و اگر بزرگوار بخوانیم، ر بعد از مصوت کوتاه و پیش از صامت حذف شده).

۳. در «درکات» «ر» بین دو مصوت افتاده کوتاه قرار دارد.

۴. در «دینار» «ر» بعد از مصوت بلند افتاده است.

۵. در «سروی» «ر» بین دو مصوت افتاده کوتاه قرار دارد.

۸.۲.۱.۲. حذف صامت «h» میان دو مصوت.

«تی» به جای «تهی»: عابدان تی ... بمانند (سورآبادی (۱)، گ ۳۰۳ پشت).
در ترجمه وقصه‌های قرآن این کلمه به کار رفته است:
«تیگاه» به جای «تهی‌گاه»:

اگر شتری یا چهارپائی در چاهی افتد نگوسار، نتوانند که حلق او ببرند، سلاحی
در تیگاه او زنند، دران کشته شود، روا بود (ترجمه و قصه‌های قرآن، ج ۱/
۱۹۱).

در آثار مولوی این لغت به کرات دیده می‌شود:

باده چو هست ای صنم، بازگیر و نی مگو/ عرضه مکن دو دستِ تی، پُر کن
زود آن سبو (مولوی، ۱۳۶۳: ج ۵/ ۲۸)،

اگر تبریز دارد حبه زو/ چه نقصان گر شود از گنجها، تی (همان، ج ۷/ ۱۶۱)،

لاف و دعوی باشد این پیشِ غراب/ دیگِ تی و پُر یکی پیشِ ذباب (مولوی،
۱۳۷۵: ج ۱/ ۴۴۷)،

آن یکی مردی است قوتش جمله درد/ این دگر مردی میان تی هم‌چو گرد
(همان، ج ۳/ ۲۴۳)،

ترّوخشک و پُر و تی باشد دهل/ بانگ او آگه کند ما را ز کُل (همان، ج ۳/ ۴۱۹)،

هردمی پُر می‌شوی تی می‌شوی/ پس بدانک در کف صُنع وِیی (همان، ج ۳/
۴۶۲)،

اِشکم تی لافِ الهی نزد/ کآتشش را نیست از هیزم مدد (همان، ج ۳/ ۵۴۶).

«تهی» در فارسی میانه: *tuhīg* (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۲۲) است. درباره علت حذف باید بگوییم
«h» بین دو مصوت قرار گرفته و حذف شده است. در گویش تاتی نیز این کلمه *tey* تلفظ
می‌شود (معراجی لرد، ۱۳۸۸: ۱۴۲).
«تی» در فرهنگ‌ها ثبت نشده است.

۳.۱.۲. تغییر صامت در اثر عوامل مختلف

۱.۳.۱.۲. خیشومی زدایی^۱

«م» به «ب»:

۱- «بر» به جای «مر»: بر خدای راست نامهای نیکو (همان، گ ۲۱۸ پشت)، بر گرویدگان را (همان، گ ۴۳۱ پشت)؛

۲- «برد» به جای «مرد»: برد همی خرما بیفکند (همان، گ ۲۳۰ پشت).
«بر» به جای «مر» در ترجمه تفسیر طبری و منتخب رونق المجالس نیز دیده می شود:

خدای عزوجل بر نوح پیغامبر را بدین قوم بنوراسب فرستاد (ترجمه تفسیر طبری: ج ۳/ ۷۲۸)،

چون می گفت یار او را بر ابوبکر را که اندوه مدار خدا با ما است (سورآبادی (۲): ج ۵/ ۳۴۰۶، نسخه «لن»، مربوط به ج ۲، ص ۹۳۷، سطر ۱۳ و ۱۴، در کتاب به اشتباه سطر ۶ آمده است).

اگر مسلمانی بر مسلمانی را حرمت دارد (منتخب رونق المجالس، ۱۳۵۴: ص ۲۳).

سه کیسه دید اندر محراب نهاده و بر کیسهها را مهر کرده (همان، ص ۲۷).

۲.۳.۱.۲. بی واک شدگی^۲

الف - «ب» به «پ»:

۱- «پستر» به جای «بستر» (سورآبادی (۱)، گ ۱۷۰ رو، گ ۲۶۷ پشت)؛
۲- «شکیپایی» به جای «شکیبایی» (همان، گ ۲۴۵ رو) و نیز «اشکیپایان» (همان، گ ۲۴۵ رو)، «شکیپا» به جای «شکیبا» (همان، گ ۲۴۹ رو).

ب - «غ» به «خ»:

۱- «مرخ» به جای «مرغ» (سورآبادی (۱)، گ ۱۷۸ پشت)،

1. denasalization

2. devoicing

۲- «دروخ» به جای «دروغ»: *إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا* (۵): ای: مایقولون آلا کذبا: نمی‌گویند مگر دروخ (همان، گ ۴۹۴ رو).

۳.۳.۱.۲. کامی‌شدگی^۱

«س» به «ش»:

۱- «اشت» به جای «است»:

جواب گوئیم: *وَلَا تَرْكُتُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا*، مُراد از آن ظلمِ شِرْکِشت و دوستی که با مشرکان و منافقان دارند (همان، گ ۳۴۰ پشت)؛

۲- «می‌اشگالید» به جای «می‌اسگالید» (همان، گ ۲۴۰ پشت)؛

۳- «خواست» به جای «خواست» (همان، گ ۳۶۰ رو)؛

۴- «شناس» به جای «تسناس»: گروهی را دیدد نشناس، به هیأت مردم بودند و به طبع بهایم (همان، گ ۵۱۷ پشت).

سین و شین در موارد بسیاری به یکدیگر تبدیل می‌شوند و نمونه‌های فراوانی از این ابدال را، علاوه بر همین متن، در متون کهن می‌توان یافت. ما در زیر نمونه‌هایی از این موارد را ذکر می‌کنیم:

ناشناسنده به جای ناشناسنده، در ترجمه مُنْکِرَة: «دلهاشان ناشناسنده است»^۲
(ترجمه وقصه‌های قرآن، ۱۳۳۸: ج ۱ / ۵۱۴)،

بنویش به جای بنویس، در ترجمه أُكْتُبُ (فرهنگنامه قرآنی: ج ۱ / ۲۱۹، قرآن ۶۸)،

پوشیده به جای پوشیده، در ترجمه رُفَاتًا (لسان‌التنزیل، ۱۳۴۴: ۱۴۲).

۴.۳.۱.۲. دو تحول کناری شدگی^۳ و خیشومی‌زدایی^۴

«ن» به «ل»:

«غملاک» به جای «غمناک»:

1. palatalization

۲. مصصح متن را به «ناشناسنده» تغییر داده است.

3. lateralization

4. denasalization

اهل مکه از آن عزیز پریان به یقین بدانستند که محمد سوی مدینه برفته است
سخت غملاک^۱ شدند (سورآبادی(۱)، گ ۲۷۰، حاشیه).

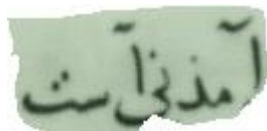
۲.۲. تحول مربوط به مصوتها

۱.۲.۲. بلند شدن مصوت (/ اشباع)^۲

در متن حاضر در چند کلمه فرآیند اشباع دیده می‌شود^۳:

۱.۱۲.۲. اشباع مصوت فتحه (a / َ) به «آ» (در قدیم: ā):^۴

۲- «آز» به جای «از»: کهیچ کس از ما آ ز ان یاد ندارد؟ (همان، گ ۲۱۴ پشت)، بیرهیزید آ ز
ازمونی که نه همی فراز آن کسان رَسد از شما که استم کردند (همان، گ ۲۳۸ پشت)، جواب
گوییم از خدا تعالی فعل بنده را تزیین باشد و آ ز دیو باشد، و آما تزیین خدای فعل بنده را بر
بنده آفریدن شهوت و ارادات آن باشد و تزیین شیطان نکو نمودن آن باشد به دل بنده و چشم
بنده و استودن وی بدان (همان، گ ۲۴۵ پشت)، هر مال که آ ز ان وی بود بوی داد (همان،
گ ۲۵۸ رو)، آن کسان که نگریدند ایشان را بود آشامیدنی آ ز آب گرم و سوزان (همان،
گ ۲۹۷ پشت)، من آ ز هر دُو بچشیدم (همان، گ ۴۶۱ پ)، برسیدی دریاها ی مداد آ ز پیش از آن که
برسیدی سخنان خدای من (همان، گ ۵۲۰ پشت)؛
۳- «آست»^۵ به جای «است» (همان، گ ۱۷۲ پشت)، آمدنی آست (همان، گ ۳۳۴ رو) تصویر:

۴- «آسته» به جای «استه» در ترکیب خورما آسته: اثر خورما آسته دید (همان، گ ۲۲۶ پشت)؛

۱. در متن: اندوهگین.

2. lengthening

۳. ذکر این نکته لازم است که فرآیند اشباع در کلماتی مانند **خورما** و مانند آن، در این متن دیده می‌شود ولی ما لغاتی را انتخاب کردیم که مشمول این تحول شده و در فرهنگ‌ها ثبت نشده است.

۴. در این نوشتار برای مصوت‌های بلند در متون قدیم از علائم ā و ā و آ و برای متون جدید از â، ã و ã استفاده می‌شود.

۵. درباره ابدال «ست» به «آست» باید گفت: کشش مصوت کوتاه a در هجای بسته بیشتر است تا در هجای باز. این کشش سبب تبدیل a به ā می‌شود.

۵- «-آند» به جای «-اند»: گفته‌اند این مُحْسِنِ مُطِيعَانِ آند (همان، گ ۱۷۴ رو)، ایشان‌آند که نگرویدند (همان، گ ۲۴۷ رو)، می‌گویند اینها خواهش‌گران ماآند نزد خدای (همان، گ ۳۰۰ پشت)؛

۶- «آفکندن» به جای «افکندن» (همان، گ ۱۸۲ رو)؛

۷- «راوا» به جای «روا»: گفت «این در شریعت شما راوا بود که جرم کسی کند و کسی دیگر را گیرند؟» (همان، گ ۳۸۰ پشت)؛

۸- «سَرانجمن» به جای «سرانجمن» (همان، گ ۱۸۵ رو)؛

۹- «وای» به جای «وی»: گفته‌اند ویرا امی گویند مانده به ام در مهربانی بر امت چون مادر بر فرزندان. و گفته‌اند وایرا امی گویند از امامت زیرا که وی پیشوای همه پیغامبران بود (همان، گ ۲۰۳ رو).

۲.۱.۲.۲. اشباع مصوت کسره (ـِ) (در قدیم: i) به «ی» (در قدیم: ī):

نیگریستن (= نگریستن): مالک به سر تا پای او نیگریست، بر وی اثار بندگی ندید، گفت «این قد و منظر به قد و منظر بندگان نماند». (سورآبادی (۱)، گ ۳۵۳ پ). «نگریدن» در پهلوی nigerīdan است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۳۱۵).

مصوت ī در این کلمه به آ بدل شده است.

«نیگر» به جای «نگر» در متون کهن دیگر نیز دیده می‌شود: نیگر کی چگونه بود سرانجام ستم‌کاران (ترجمه تفسیر طبری، نسخه چستر بیٹی، 53b، نک. حاجی سید آقایی، ۱۳۸۸: ۱۱).

در فرهنگنامه قرآنی (ج ۴/ ۱۸۲۷، قرآن شماره ۲۰) «وانیگرست» در ترجمه لم یعقب آمده است.

۲.۲.۲. کوتاه شدگی (/ تخفیف)^۱

۱.۲.۲.۲. کوتاه شدن مصوت «آ» (در قدیم: ā) به — (/ a):

۱- «سپاس‌دار» به جای «سپاس‌دار» (همان، گ ۱۹۷ پشت)؛

۲- «سزاور» به جای «سزاور» (همان، گ ۲۰۰ رو)؛

«سزاور» در فرهنگنامه قرآنی (ج ۱/ ۲۹۹، قرآن شماره ۱۹) در ترجمه «أهل» دیده می‌شود.

۳- «کروانیان» به جای «کاروانیان» (سورآبادی (۱)، گ ۳۵۴ پشت).

«کروان» در مقدمه/ادب زمخشری (۱۳۴۲: ص ۱۱) آمده است: قافله: کروان حاجیان.

1. shortening

۲.۲.۲.۲. کوتاه شدن مصوت «ی» / (در قدیم: ē و ā) به «ِ» / (در متون قدیم: i در متون جدید: e):

۱- «اشان» به جای «ایشان»^۱ (سورآبادی (۱)، گ ۱۷۷ رو، گ ۱۸۰ رو، گ ۱۸۳ پشت، گ ۲۱۸ رو، گ ۲۵۳ پشت)؛

۲- «ان» به جای «این»^۲ (همان، گ ۲۶۱ پ): هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ: او آن خداست که بفرستاد پیغامبر او را به راه راست و دین بسزا. سوال: چون دین بسزا خود هُدیست پس چرا فرق کُرد [۲۶۱ رو] میان آن دو لفظ؟ جواب گفته‌اند: معناه بالدعوة الی دین الحق، این هُدی به معنی دعوتست و گفته‌اند: بالبيان و دین الحق. ان هدی به معنی بیان است و گفته‌اند: معناه بالهدی هو دین الحق.

۳- «بفریند» به جای «بفریند»^۳: و اگر خواهند که بفریند ترا [= أَنْ يَخْدَعُوكَ] به عهد و صلح بدرستی که خدای بسنده است ترا (همان، ۲۴۸ رو)، و نیز «بفریم» به جای «بفریبیم»: صواب آنست که زن او را به مال بفریم (همان، گ ۲۱۵ پشت)؛

۴- «بیاوزیم» به جای «بیاوزیم»^۴: ما که قریشیم خطی بکنیم بر آنک آل عبدالمطلب دروغ‌زن‌ترین همه عرب‌اند و آن را درپیش کعبه بیاوزیم» (همان، گ ۲۲۷ رو)؛

۵- «خوشتن» به جای «خویشتن» (همان، گ ۱۶۳ پشت، گ ۲۰۳ پشت، گ ۲۱۸ پشت، گ ۲۵۰ پشت)؛

۶- «خوش» به جای «خویش»^۵:

آن پیر من که دل و جان بر من وقف کرده بود و همگی خوش بر من صرف کرد بود (همان، گ ۳۵۸ رو)،

ای دو یاران من در این زندان اما آن یکی از شما که خواب عصیر و سَقی دیدست او با سَرِ عَمَلِ خویش گردد و می‌چشاند مهتر و خداونده خوش را می (همان، گ ۳۶۷ پشت)،

۱. صورت پهلوی آن awēšān است (مکنزی ۱۳۸۳: ۱۹۰).

۲. صورت پهلوی کلمه ēn است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۱۹۰).

۳. صورت پهلوی فریفتن frēftan است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۸۰).

۴. «آویختن» در پهلوی āvēxtan است (حسن‌دوست، ۱۳۹۵: ۱۲۸).

۵. درباره تبدیل «خویش» به «خوش» باید گفت: صورت پهلوی این کلمه xwēš است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۳۷)، مصوت ē به e مخفف شده است و کلمه به صورت «خوش» درآمده است.

آن دیوار را در جای خوش بکرد و دو لوح زرین در زیر آن پنهان کرد (همان، گ ۵۱۴ پشت)؛

«خوش» به جای «خویش» در متون کهن دیگر نیز دیده می‌شود:

«خوشان» به جای «خویشان» (فرهنگنامه قرآنی، ج ۱/ ۲۱۲، قرآن شماره ۷۴)،

«خوشاوند» به جای «خویشاوند»^۱ (همان، ج ۱/ ۲۱۲، قرآن شماره ۱۳۸).

۷- «سمین» به جای «سیمین»^۲ (سورآبادی (۱)، گ ۳۷۳ پشت)؛

۸- «ضعفان» به جای «ضعیفان»^۳ (همان، گ ۱۸۱ رو)؛

۹- «کنزک» به جای «کنیزک»^۴ (همان، گ ۴۰۰ رو)؛

۱۰- «نز» به جای «نیز»^۵ (همان، گ ۲۱۷ پشت).

۳.۲.۲. تغییر مصوت

۱.۳.۲.۲. ابدال «ی مجهول» e / به «آی / āy»

۱- «آین» به جای «این» (سورآبادی (۱)، گ ۱۶۷ پشت، گ ۱۹۳ پشت، گ ۲۰۵ پشت،

گ ۲۰۶ پشت، گ ۲۱۷ پشت، گ ۲۵۸ پشت)، «آینها» به جای «اینها» (همان، گ ۳۰۰ پشت)؛

۲- «آیشان» به جای «ایشان» (همان، گ ۱۸۲ رو).

۲.۳.۲.۲. ابدال تبدیل مصوت کوتاه - (e /) به «آ / ā»:

۱- «آی» به جای «ای»:

«آی» به جای «ای»: گفت «فرمان تراست آی بارخدای من» (همان،

گ ۲۱۲ پشت)؛

۲- «آسرایل» به جای «اسرایل»:

گردن کشی کردند از پذیرفتن حق و بودند گروهی بدکاران با خویشان و با

بنی‌اسرایل به ظلم و فساد (همان، گ ۳۱۱ پشت).^۶

۱. صورت پهلوی کلمه، xwēšāwand است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۳۷).

۲. «سیمین» در پهلوی asēmēn است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۶۶).

۳. «ضعیف» عربی است و یای آن معروف است.

۴. «کنیزک» در پهلوی kanīzag است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۲۸۸).

۵. صورت پهلوی «نیز»، anīz است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۳۱۷).

۶. در این مورد، یک احتمال دیگر نیز وجود دارد: ممکن است مد جهت نمایش الف ممدوده (= توالی الف + همزه) آمده باشد.

۳. نتیجه‌گیری

اکنون که توصیف تحولات آوایی تعدادی از واژگان ثبت‌نشده تفسیر سورآبادی به پایان رسید، ذکر دو نکته لازم است: نخست اینکه صورت‌های تحول‌یافته فقط در متونی به چشم می‌خورد که به فارسی دری نگاشته شده است و اثری از آن در فارسی معاصر دیده نمی‌شود و می‌توان گفت از آنجاکه این فرآیندها باعث خلط این واژه‌های تحول‌یافته با لغات مشابهشان و در نتیجه اختلال در امر ارتباط می‌شده است صورت‌های تحول‌یافته در زبان تثبیت نشده و پس از مدتی از بین رفته است. نکته دوم پنهان ماندن این واژه‌ها از چشم محققان است. همان‌گونه که مشاهده شد این واژه‌ها با وجود این که در چند متن معتبر و کهن فارسی به کار رفته از چشم لغت‌نویسان و محققان پنهان مانده است.

منابع

- اسفراینی، ابوالمظفر شاهفوربن طاهر بن محمد (۱۳۷۴). *تاج‌التراجم فی تفسیر القرآن للعاجم*. به کوشش نجیب مایل هروی و علی‌اکبر الهی خراسانی. تهران: علمی و فرهنگی (با همکاری دفتر نشر میراث مکتوب).
- باخرزی، ابوالمفاخر یحیی (۱۳۴۵). *اوراد/احباب وفصوص/الآداب*. به کوشش ایرج افشار. تهران: دانشگاه تهران.
- ترجمه تفسیر طبری. نسخه گلستان (عکسی). محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ترجمه تفسیر طبری (۱۳۳۹ - ۱۳۴۴). به اهتمام حبیب یغمایی. تهران: دانشگاه تهران.
- ترجمه قرآن (نسخه مورخ ۵۵۶ هجری) (۱۳۶۴). به کوشش محمدجعفر یاحقی. تهران: مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی.
- ترجمه‌ای فارسی از قرآن مجید (۱۳۸۶ ش). به کوشش علی رواقی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ترجمه و قصه‌های قرآن (۱۳۳۸)، به کوشش یحیی مهدوی و مهدی بیانی، طهران: چاپ تابان.
- تفسیر قرآن پاک (۱۳۴۴). چاپ عکسی از روی نسخه محفوظ در دانشگاه لاهور، با مقدمه مجتبی مینوی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تفسیر قرآن مجید (مشهور به کیمبریج) (۱۳۴۹). به اهتمام جلال متینی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- چندبرگ تفسیر قرآن عظیم (۱۳۵۱). نسخه عکسی، کابل.
- حاجی سیدآقایی، اکرم السادات (۱۳۸۷). «بررسی تحولات یک واژه فوت‌شده از فرهنگ‌های فارسی». *نامه پارسی*. س ۱۳، ش ۱ و ۲. ۷۵-۹۵.
- حاجی سیدآقایی، اکرم السادات (۱۳۸۸). «ویژگی‌های زبانی ترجمه تفسیر طبری. نسخه چستربیتی». *معارف*. دوره بیست‌وسوم. پیاپی ۶۹. ۳۳-۳.
- حاجی سیدآقایی، اکرم السادات (۱۳۹۶). «حذف صامت /z/ بعد از مصوت در برخی متون فارسی». *فرهنگ‌نویسی*. ش ۱۲. ۱۰۹-۱۲۱.

- حاجی سیدآقای، اکرم السادات (۱۴۰۲). «اضافه شدن و حذف صامت /d/ بعد از صامت /t/ در کلماتی با هویت‌های دستوری مختلف». *نامه فرهنگستان (دستور)*. ش ۱۷. ۱۰۹-۹۳. doi: 10.22034/nf.2023.180994
- حسن دوست، محمد (۱۳۹۵). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- رازی، ابوالفتوح (۱۳۶۵-۱۳۷۵ش). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن* (مشهور به تفسیر ابوالفتوح). به کوشش محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- زمخشری خوارزمی، محمود بن عمر (۱۳۴۲ش). *پیشرو ادب یا مقدمه‌الادب*. به اهتمام سید محمد کاظم امام. تهران: دانشگاه تهران.
- سورآبادی (۱)، ابوبکر عتیق نیشابوری. *تفسیر سورآبادی*. نسخه خطی کتابخانه قونیه (میکروفیلم آن به شماره های ۳۶۰۴، ۳۶۰۵، ۳۶۰۶، ۳۶۰۷ در دانشگاه تهران محفوظ است).
- سورآبادی (۲)، ابوبکر عتیق (۱۳۸۰-۱۳۸۱). *تفسیر سورآبادی*. به تصحیح علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۳). «دو تحول آوایی در زبان فارسی (حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند)». *مجله زبان‌شناسی*. س ۱۹، ش ۲، ۹-۱.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۴). «یک تحول آوایی دیگر زبان فارسی: فرآیند افزوده شدن صامت «ر» به بعضی از کلمات». *مجله زبان‌شناسی*. س ۲۰، ش ۱، ۱۶-۱.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۸۵). «نکاتی در باب ترجمه تفسیر طبری مصحح مرحوم یغمایی». *ارج‌نامه حبیب یغمایی*. تهران: میراث مکتوب. ۳۴۹ - ۳۶۸.
- طیبی نیشابوری، محمد بن احمد بن ابی جعفر (منسوب) (۱۳۵۴). *منتخب رونق‌المجالس و بستان‌العارفین و تحفه‌المیریدین*. به کوشش احمد علی رجایی بخارایی. تهران: دانشگاه تهران.
- طیب‌زاده، آریا، (۱۴۰۰). «تقابل بین عربی فتوحات و عربی کلاسیک در متون متقدم فارسی». *نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی*. س ۱۱، ش ۲۲، ۹۵-۱۶۰.
- فرهنگ‌نامه قرآنی (۱۳۷۷). *تدوین گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی (با نظارت محمدجعفر یاحقی)*. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- لسان‌التنزیل* (۱۳۴۴). به اهتمام مهدی محقق. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معراجی‌لرد، جواد (۱۳۸۸). *فرهنگ موضوعی تاتی به فارسی*. رشت: بلور.
- مکنزی، دیوید نیل (۱۳۸۳). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی* (ترجمه مهشید میرفخرایی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳). *کلیات شمس یا دیوان کبیر*، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۵). *مثنوی معنوی*. به تصحیح رینولد نیکلسن. تهران: توس.

نسفی، ابو حفص نجم الدین عمر بن محمد (۱۳۷۶). تفسیر نسفی. به کوشش عزیزالله جوینی. تهران: سروش.

References [In Persian]

- Asfarāyīnī, A. al-M. Shāhfūr ibn Ṭāhir ibn Muḥammad. (1995). *Tāj al-tarājim fī tafsīr al-Qur'ān li-l-a'ājim* [The crown of translations in Qur'ānic exegesis for non-Arabs]. Edited by N. Māyel Haravī & 'A.-A. Elāhī Khorāsānī. Tehran: 'Elmi va Farhangī; Daftar-e Nashr-e Mīrāth-e Maktūb.
- Bākharzī, A. al-M. Yaḥyā. (1966). *Awrad al-aḥbāb va fuṣūṣ al-ādāb* [Litanies of the lovers and chapters of refined conduct]. Edited by Ī. Afshār. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān.
- Persian translation of Ṭabarī's Tafsīr. Golestān manuscript. Preserved in the Central Library of the University of Tehran.
- Persian translation of Ṭabarī's Tafsīr. (1960–1965). Edited by Ḥ. Yaghmā'ī. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān.
- Persian translation of the Qur'ān (dated 556 AH). (1985). Edited by M.-J. Yāḥaqqī. Tehran: Mo'assese-ye Farhangī-ye Shahīd Muḥammad Ravāqī.
- A Persian translation of the Holy Qur'ān. (2007). Edited by 'A. Ravāqī. Tehran: Anjoman-e Āthār va Mafākhīr-e Farhangī.
- Translation and stories of the Qur'ān. (1959). Edited by Y. Mahdavi & M. Bayānī. Tehran: Chāp-e Tābān.
- Tafsīr-e Qur'ān-e pāk* [The pure Qur'ān commentary]. (1965). Photographic reproduction of the manuscript preserved at the University of Lahore, with an introduction by M. Mīnavī. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān.
- Tafsīr-e Qur'ān-e majīd* (Cambridge Tafsīr). (1970). Edited by J. Matīnī. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān.
- Fragments from the Tafsīr of the Great Qur'ān. (1972). Photographic reproduction. Kabul.
- Ḥājī-Seyed-Āqā'ī, A. al-S. (2008). An investigation of the transformations of an obsolete word in Persian dictionaries. *Nāmeḥ-ye Pārsī*, 13(1–2), 75–95.
- Ḥājī-Seyed-Āqā'ī, A. al-S. (2009). Linguistic features of the Persian translation of Ṭabarī's Tafsīr: The Chester Beatty manuscript. *Ma'āref*, 23(69), 3–33.
- Ḥājī-Seyed-Āqā'ī, A. al-S. (2017). Deletion of the consonant /z/ after vowels in some Persian texts. *Farhang-nevisī*, 12, 109–121.
- Ḥājī-Seyed-Āqā'ī, A. al-S. (2023). Addition and deletion of the consonant /d/ after the consonant /r/ in words with different grammatical identities. *Nāmeḥ-ye Farhangestān (Grammar)*, 17, 93–109.
<https://doi.org/10.22034/nf.2023.180994>
- Ḥasan-Dūst, M. (2016). *An etymological dictionary of the Persian language*. Tehran: Farhangestān-e Zabān va Adab-e Fārsī.
- Rāzī, A. al-F. (1986–1996). *Rawḥ al-jenān va rūḥ al-janān fī tafsīr al-Qur'ān* (Tafsīr-e Abū al-Futūḥ). Edited by M.-J. Yāḥaqqī & M.-M. Nāṣeḥ. Mashhad: Bonyād-e Pazhūhesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Raḥavī.

- Zamakhsharī Khwārazmī, M. ibn 'U. (1963). *The forerunner of literature (Muqaddimat al-adab)*. Edited by S. M. Kāzem Emām. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān.
- Sūrābādī, A. B. 'A. Nīshābūrī. *Tafsīr-e Sūrābādī*. Manuscript, Konya Library (microfilms nos. 3604–3607, University of Tehran).
- Sūrābādī, A. B. 'A. (2001–2002). *Tafsīr-e Sūrābādī*. Edited by 'A.-A. Sa'īdī Sīrjānī. Tehran: Farhang-e Nashr-e Now.
- Şādeqī, 'A.-A. (2004). Two phonological changes in Persian: Deletion and addition of /n/ after long vowels. *Majalle-ye Zabānshenāsī*, 19(2), 1–9.
- Şādeqī, 'A.-A. (2005). Another phonological change in Persian: Addition of /r/ in certain words. *Majalle-ye Zabānshenāsī*, 20(1), 1–16.
- Şādeqī, 'A.-A. (2006). Notes on the Persian translation of Ṭabarī's Tafsīr edited by Yaghmā'ī. In *Arj-nāmeḥ-ye Ḥabīb Yaghmā'ī* (pp. 349–368). Tehran: Mīrāth-e Maktūb.
- Ṭabasī-Nīshābūrī, M. ibn A. ibn A. J. (1975). *Selections from Rawnaq al-majāles, Bustān al-'arīfīn, and Tuhfat al-murīdīn*. Edited by A.-'A. Rajā'ī Bokhārā'ī. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān.
- Ṭabīb-Zādeh, Ā. (2021). The contrast between the Arabic of the conquests and classical Arabic in early Persian texts. *Journal of Comparative Linguistic Research*, 11(22), 95–160.
- Encyclopedia of the Qur'ān*. (1998). Department of Culture and Literature, Bonyād-e Pazhūhesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavī (Comp.). Mashhad: Bonyād-e Pazhūhesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavī.
- Lisān al-Tanzīl*. (1965). Edited by M. Moḥaqeq. Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb.
- Ma'rājī-Lard, J. (2009). *A thematic dictionary of Tāti to Persian*. Rasht: Bolūr.
- Mackenzie, D. N. (2004). *A concise Pahlavi dictionary* (M. Mīrfakhrā'ī, Trans.). Tehran: Pazhūheshgāh-e 'Olūm-e Ensānī va Moṭāle'āt-e Farhangī.
- Mawlavī, J. al-D. M. (1984). *The collected poems of Shams, or the Great Dīvān*. With critical notes by B. al-Z. Forūzānfar. Tehran: Amīr Kabīr.
- Mawlavī, J. al-D. M. (1996). *The Mathnawī-ye ma'navī*. Edited by R. A. Nicholson. Tehran: Tūs.
- Nasafī, A. Ḥ. N. al-D. 'U. ibn M. (1997). *Tafsīr-e Nasafī*. Edited by 'A.-A. Joveynī. Tehran: Sorūsh.